

Άγροτικότητα και κοινωνικός μετασχηματισμός
στην σύγχρονη Ελλάδα

Στ. Δαμιανάκος, Ήρ. Ζακοπούλου, Χαρ. Κασίμης, Β. Νιτσιάκος, Έξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ήπειρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης, Αθήνα, Πλέθρον/ΕΚΚΕ, 1997, σελ. 338.

Ο συλλογικός τόμος πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, ἂν καί ἀποτελεῖ μιά πρόσφατη, ἐκδόση, συμπυκνώνει κατὰ κάποιον τρόπο μιά ἱστορική διαδρομή. Ἡ ἱστορική αὐτή διάσταση, ἐντοπίζεται κατ' ἀρχήν στήν ἴδια τήν ἐρευνητική διαδικασία. Ἄν καί, ὑπό μιά στενή ὀπτική, τὸ βιβλίο δέν ἀποτελεῖ παρά τὸ ἐκδοτικό ἀποτέλεσμα ἐμπειρικής κοινωνικῆς ἐρευνας πού πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὸ ΕΚΚΕ στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Ἐπάνοδος στήν Ἠπειρο», ἡ προβλη-

ματική του ἀναγάγει τίς ἀπαρχές της σέ δύο προγενέστερες ἐρευνες πού πραγματοποιήθηκαν στὸ μεταίχμιο τῶν δεκαετιῶν τοῦ '50 καί τοῦ '60, ἢ μιά ἀπὸ τὸ ΕΚΚΕ καί ἡ ἄλλη, ἀπὸ τὸ CNRS. Στὸ πλαίσιο τῆς πρώτης, μεταξύ τῶν ἄλλων χωριῶν πού μελετήθηκαν ἦσαν καί τὸ Γρεβενίτι, ἐνῶ στὸ πλαίσιο τῆς δευτέρας ἡ Πυρσόγιαννη καί ἡ Ἀετόπετρα, χωριά πού ἀποτελοῦν τὸ ἐθνογραφικό ἀντικείμενο καί τῆς παρούσας ἐρευνητικῆς προσπάθειας. Ὁ

τίτλος ἄλλωστε τοῦ προγράμματος, «Ἐπάνοδος στήν Ἠπειρό»,¹ εἶναι ἐνδεικτικός τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτό συνδέεται ἄμεσα μέ τίς δύο προηγούμενες ἐπιστημονικές ἐπισκέψεις στόν ὄρεινό ἠπειρωτικό χῶρο. Τό γεγονός αὐτό ἀποτυπώνεται καί στήν ἴδια τήν ἀνάλυση, πού ἀκολουθεῖται στό βιβλίο, μέσω τῆς συγκριτικῆς καί συνθετικῆς ἀξιοποίησης τοῦ συνόλου τοῦ πραγματολογικοῦ ὕλικου πού προσέφεραν καί οἱ τρεῖς ἔρευνες. Συνδυετικό κρίκο, βέβαια, ἀνάμεσα στίς δύο περιόδους ἀποτελεῖ καί ἕνα μέρος τῶν συντελεστών τοῦ τόμου, ὅπως ὁ Στ. Δαμμανάκος, πού μεταξὺ ἄλλων ἔχει συγγράψει καί τήν εἰσαγωγή, καί ὁ Η. Mendras, πού τόν προλογίζει.

Ἀπό μιά ἄλλη ὀπτική, τό ἔργο πού μᾶς ἀπασχολεῖ συμπυκνώνει μέ ἕναν κριτικό καί συνθετικό τρόπο τή συνολικότερη πορεία τῶν ἐμπειρικῶν ἐρευνῶν πού ἔγιναν στόν ἑλληνικό ἀγροτικό χῶρο τά τελευταῖα σαράντα χρόνια, κυρίως ἀπό ἀνθρωπολόγους ἀλλά καί ἀπό ἀνθρωπογεωγράφους ἢ ἀγροτοκοινωνιολόγους.² Αὐτή ἡ κριτική συμπύκνωση ἀφορᾷ τόσο τίς θεωρητικές ὅσο καί τίς μεθοδολογικές κατευθύνσεις τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν, εἰσά-

γοντας τή διεπιστημονική προσέγγιση μέ τή σύζευξη ποσοτικῶν καί ποιοτικῶν μεθόδων, μακροκοινωνιολογικῶν καί μικροκοινωνιολογικῶν μοντέλων, ἐμπειρικῆς ἐθνογραφικῆς παρατήρησης καί θεωρητικῶν προτάσεων μέ γενικότερη ἰσχύ. Ἡ διεπιστημονική αὐτή προσέγγιση νομιμοποιεῖ, κατά τή γνώμη μας, πέρα ἀπό τήν παρουσίαση τῶν βασικῶν θέσεων τοῦ βιβλίου, καί μιά ἀνάγνωση τοῦ ἔργου ἀπό τή σκοπιά τῆς συμβολῆς του στήν κοινωνική ἀνθρωπολογία καί τήν ἑλληνική ἐθνογραφία.

Τό ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας μπορεῖ νά διακριθεῖ σέ δύο ἐπίπεδα: σ' ἕνα θεματικό καί σ' ἕνα θεωρητικό-μεθοδολογικό. Στό πρῶτο ἐπίπεδο, ἡ ἔρευνα περιστρέφεται γύρω ἀπό τήν καταγραφή τῶν διαδικασιῶν κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ πού ἀκολουθοῦν τρία ἠπειρωτικά χωριά, ἡ Πυρσόγιαννη, τό Γρεβενίτι καί ἡ Ἀετόπετρα, κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες. Τό ἐγχείρημα δέν περιορίζεται, ὅμως, στή διερεύνηση μόνο τοῦ εἰδικοῦ ἐθνογραφικοῦ πεδίου. Ἀντίθετα, μέσα ἀπό τή συγκριτική ἀξιοποίηση τῶν πραγματολογικῶν δεδομένων, ἐπιχειρεῖται μιά γενική προσέγγιση τῶν

μηχανισμῶν πού καθορίζουν τήν πορεία ἐνσωμάτωσης τῶν ἀγροτικῶν τοπικῶν κοινωνιῶν στήν ἐθνική ἑλληνική κοινωνία.

Αὐτό τό ρόλο ἀναλαμβάνει κυρίως ἡ εἰσαγωγή τοῦ Στ. Δαμιανάκου, στήν ὁποία, θά πρέπει νά τονίσουμε, ἐπικεντρώνεται αὐτή ἡ παρουσία. Στό δεύτερο ἐπίπεδο, αὐτό πού ἀπασχολεῖ τήν ἔρευνα, εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἐννοιολογική ἀποσαφήνιση καί ὀριοθέτηση τοῦ κοινωνιολογικοῦ καί ἐθνογραφικοῦ ἀντικειμένου (τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου στό σύνολό του καί τῶν ἐπί μέρους ἀγροτικῶν κοινοτήτων πού μελετῶνται), ἡ ἀνακάλυψη τῶν κατάλληλων ἐννοιολογικῶν καί ἀναλυτικῶν ἐργαλείων γιά μιά ἐγκυρη ἐρμηγεία.

Οἱ δύο αὐτές παράμετροι τῆς ἔρευνας πηγάζουν ἀπό μιά διπλή ἐμπειρική διαπίστωση. Ἄφ' ἑνός μὲν ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ἀγροτικές τοπικές κοινωνίες ἀναπαράγονται ὡς τέτοιες τή στιγμή πού φαίνεται πῶς ὀδεύουν πρὸς τόν δημογραφικό καί ὕλικό ἀφανισμό ἢ τήν πλήρη ἀφομώωση. Ὅπως μᾶς λέει ὁ Στ. Δαμιανάκος, οἱ προηγούμενες ἔρευνες στήν περιοχή,

κατέληγαν στή διαπίστωση ὅτι, ἐξαιτίας τῆς χρόνιας ἐπιδείνωσης

τῶν δημογραφικῶν δομῶν, ἀλλά καί τῆς ἀπουσίας κάθε ἀξιοπιστῆς προοπτικῆς γιά οἰκονομική ἀνοδο, τό σύνολο τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς ὄδεσαν ὀλοταχῶς πρὸς τήν ἐρήμωση. Τρεῖς δεκαετίες ἀργότερα, χάρις στίς νέες ἔρευνες πού διεξάγονται στόν ἴδιο χώρο, ἀνακαλύπτουμε μέ ἐκπληξή, τήν ἀπίστευτη ἰκανότητα ἀντίστασης τῶν ὄρεινῶν χωριῶν τῆς Ἡπείρου, τήν ἐπιτηδεύτητά τους νά ἐπινοοῦν διεξόδους στήν κρίση, οἱ ὁποῖες φαίνονται νά προκαλοῦν κάθε ὀρθολογισμό. (σσ. 13-14)

Ἄφ' ἑτέρου δέ ἐξαιτίας τῆς ἀνεπάρκειας τῶν ἐννοιολογικῶν, ταξινομικῶν καί στατιστικῶν κατηγοριῶν πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπό ἀνθρωπολόγους καί κοινωνιολόγους γιά τή μελέτη τῶν ἀγροτικῶν μικροκοινωνιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Τό φαινόμενο τῆς διασποράς εἶναι ἓνα πολύ εὐστοχο παράδειγμα γιά τίς δυσκολίες πού ἀντιμετωπίζει ἓνας ἐρευνητής στήν προσπάθειά του νά μετρήσει τόν πληθυσμό μιᾶς κοινότητας καί, συνεπῶς, νά ὀριοθετήσει μέ ἀκρίβεια τό πεδίο του. Χρησιμοποιώντας πάλι τά λόγια τοῦ Στ. Δαμιανάκου,

στίς δύο αὐτές ὀψεις ἐναντιότητας (ἀπέναντι στίς τρέχουσες ἐν-

νοιολογικές κατηγορίες, ταξινομήσεις ή αναλυτικά μοντέλα και απέναντι στις κρατούσες μορφές ένσωμάτωσης του αγροτικού κόσμου) έγγραφεται και ο στόχος της μελέτης. (σ. 15)

Έναντιότητες πού, κατά τη γνώμη μας, διακηρύσσουν την επιφυλακτική στάση του ίδιου του έρευνητή απέναντι στον κυρίαρχο επιστημονικό λόγο (ή πρώτη), αλλά και τη δυνατότητα των τοπικών κοινωνιών να αντιστέκονται και να αναπτύσσουν μία διαλεκτική σχέση με την ευρύτερη κυρίαρχη κοινωνία. Αυτό άλλωστε υπαινίσσεται και ο υπότιτλος του έργου (*Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*) πού εκτός αυτού δηλώνει και τό γεγονός πως ή ανάλυση των κοινωνικών δυναμικών γίνεται κυρίως από τη σκοπιά των επιπτώσεών τους στις τοπικές κοινωνίες. Βέβαια, αυτές οι δύο μορφές έναντιότητας συνδέονται άρρηκτα, στο βαθμό πού ή δεύτερη είναι αυτή πού οδηγεί τον έρευνητή στη συνειδητοποίηση της ανάγκης ανανέωσης του θεωρητικού-μεθοδολογικού του όπλοστάσιου, ενώ ή πρώτη είναι αυτή πού επιτρέπει την καταγραφή και την έρμηνεία της αντίστασης των τοπικών κοινωνιών.

Η προαναφερθείσα προσέγγιση αναθεωρεί τόσο τις θεωρητικές όσο και τις μεθοδολογικές αρχές πάνω στις όποιες στηρίχτηκε για δεκαετίες ή αγροτική κοινωνιολογία. Η μομφή ως προς τις κατευθύνσεις και τους προσανατολισμούς της εντοπίζεται στον γενικευτικό και φορμαλιστικό χαρακτήρα των αναλυτικών της μοντέλων. Βασισμένα στη σχέση αγροτικής-αστικής κοινωνίας πού συναυτοῦμε στη Δύση, δέν λαμβάνουν υπόψη τους τις κοινωνικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής (στή συγκεκριμένη περίπτωση του έλληνικού χώρου) και, συνεπώς, δέν είναι δυνατόν μέσα από την εφαρμογή τους να όριστεί με έναν έγκυρο τρόπο ή αγροτική κοινωνία στη χώρα μας. Βασικό αναλυτικό μοντέλο στό πλαίσιο της αγροτικής κοινωνιολογίας για δεκαετίες στάθηκε τό διχοτομικό σχήμα του αγροτοαστικού συνεχούς (rural-urban continuum).

Σύμφωνα με τον Β. Νιτσιάκο, αυτό τό διχοτομικό σχήμα αναπτύχθηκε στη βάση μιας γραμμικής (έν μέρει και έξελικτικής) λογικής, με βάση την όποία οι κοινωνίες κατατάσσονται σε μία γραμμική κλίμακα με πόλους άφ' ενός έναν ιδεατό τύπο

άγροτικής και άφ' ετέρου έναν ιδε-
ατό τύπο αστικής κοινωνίας. Ξεκινώντας από μία παρερμηνεία του σχήματος κοινότητα/κοινωνία του F. Tönnies, αυτό τό θεωρητικό σχήμα καταλήγει στό νά αναγάγει τίς δύο έννοιες, πού στόν F. Tönnies δέν αντιπροσωπεύουν παρά αναλυτικές κατηγορίες, σέ «συγκεκριμένα και πραγματικά συστήματα», συνδέοντας τήν κοινότητα μέ τόν άγροτικό και τήν κοινωνία μέ τόν αστικό χώρο.³ Ο Β. Νιτσιάκος, από τούς συντελεστές του τόμου, ασκώντας κριτική στό μοντέλο αυτό δέν απορρίπτει έντελώς τή χρησιμότητά του. Έστιάζοντας τήν ένστασή του στην «άκραία σχηματοποίησή» του, πιστεύει πώς μπορεί νά εφαρμοστεί γόνιμα, «ώς ένα εργαλείο ανάλυσης και έρμηνείας και όχι ως ένα σχήμα πού επιβάλλεται στην έμπειρική πραγματικότητα, για τήν κατανόηση τής διαφοροποίησης ανάμεσα στην “παραδοσιακή” και τή “σύγχρονη” κοινωνία».⁴ Ακριβώς πρós τήν κατεύθυνση αναθεώρησης του σχήματος του άγροτοαστικού συνεχούς φαίνεται νά έντάσσεται και ή προσπάθεια όρισμού τής άγροτικής κοινωνίας (και τής τοπικής άγροτικής κοινωνίας) ως έννοιας, πού

έπιχειρεί ό Στ. Δαμανάκος. Τό έγχειρήμα αυτό απόλγγει στην άμφισβήτητη, τής γενικευτικής αξίας, τής δυνατότητας εφαρμογής του έν λόγω μοντέλου στό παράδειγμα του έλληνικού άγροτικού χώρου:

Τά γενικά αυτά χαρακτηριστικά [του έλληνικού χώρου] επιδρούν άμεσα στους όρους κοινωνικής ύπαρξης του “Έλληνα χωρικού και άχρηστεύουν τίς «θεμελιώδεις» αντιπαράθεσεις πάνω στις όποιες ή πλειονότητα των άγροτολόγων έχει βασίσει, εδώ και ένα αιώνα τίς αναλύσεις τής: άγροτικότητας/αστικότητας, σταθερότητα/κίνηση, παράδοση/νεωτερικότητα, αναδίπλωση/άνοιγμα πρós τή σύνολη κοινωνία. (σ. 19)

Ποιά είναι, όμως, τά ιδιαίτερα στοιχεία του έλληνικού χώρου; Άφ' ενός μέν είναι ή διαρκής επικοινωνία μεταξύ πόλεως και υπαίθρου, ή όποια δέν επιτρέπει μία διχοτομική πρόσληψη τής σχέσεως άγροτικού και αστικού χώρου. Έπικοινωνία πού, εκτός των άλλων, οδηγεί στην ανταλλαγή πολιτισμικών προτύπων αλλά και στην συνύπαρξη, (στό πλαίσιο τής πόλεως ή του χωριού) μορφών κοινωνικής οργάνωσης πού παραπεμπουν στόν ένα ή τόν άλλο κοινωνικό τύπο. Η E. Friedl⁵ έχει

περιγράψει και ἐρμηνεύσει ικανοποιητικά τή διαδικασία τῆς καθυστερημένης μίμησης τῶν ἀστικῶν συνθηῶν στά Βασιλικά τῆς Βοιωτίας κατά τή δεκαετία τοῦ '50. Οἱ ἀστικές συνθήκες, ἄλλωστε, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τά κείμενα τῶν περιηγητῶν τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου,⁶ ἔχουν εἰσχωρήσει ἀπό πολύ κωρίς στήν ἑλληνική ὑπαίθρο μέσα ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῆς οἰκοτεχνίας,⁷ ἐπιδρώντας τόσο στίς νοοτροπίες ὅσο καί στόν ὑλικό πολιτισμό τῶν ὄρεινῶν πληθυσμῶν.

Ἀντίστροφα, ἡ ἀνάπτυξη τῆς βουκολικῆς ἠθογραφίας στόν ἑλληνικό κινηματογράφο καί προηγουμένως στή λογοτεχνία, ἡ ἐμφάνιση ὑβριδικῶν μουσικῶν εἰδῶν, πού συνδυάζουν στοιχεῖα τόσο τῆς δημοτικῆς ὅσο καί τῆς ἀστικῆς μουσικῆς (μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τά τραγούδια πού ἐρμήνευσε ἡ Γιώτα Λύδια), ἀλλά κυρίως ἡ μετεμφύτευση μορφῶν κοινωνικότητας τοῦ χωριοῦ στίς πόλεις ὅπου ἐγκαθίστανται οἱ πρῶν ἀγροτικοί πληθυσμοί (διαδικασία πού ἀντιπροσωπεύει πολύ καλά ἡ περίπτωση τῆς Πυρσόγιαννης στό πλαίσιο τοῦ τόμου αὐτοῦ)⁸ δείχνουν τόν διαλεκτικό καί ἀμφίδρο-

μο χαρακτήρα τῆς σχέσεως πόλης-ὑπαίθρου.

Τίποτε πῶ ἀμφίβολο, ἐδῶ [στήν Ἑλλάδα] ἀπό ἐκείνη, τή ριζική, ἀντίθεση, τήν ἀνταγωνιστική, ἡ εὐθέως συγκρουσιακή σχέση, μεταξύ πόλης καί ὑπαίθρου, πού ξέρουμε γιά τίς δυτικές κοινωνίες. Στήν Ἑλλάδα, «ἀστικός» καί «ἀγροτικός» χῶρος ἀνεκαθεν συγγέονται, οἱ πόλεις διεισδύουν ὡς τίς πῶ μακρινές γωνίες τῆς ὑπαίθρου, ἡ ὑπαίθρος εἶναι παρούσα ὡς τήν καρδιά τοῦ ἀστεως, καμία ρήξη συνέχειας δέν ἐπεμβαίνει στό μεταξύ τους διάστημα. Ἀκόμη καί μετά τή δεκαετία τοῦ 1950 καί τήν ἀνάπτυξη τῶν σημερινῶν μεγαλουπόλεων, τό ἀστικό κέντρο θά παραμείνει γιά μεγάλο διάστημα μιά συνάθροιση χωριῶν μᾶλλον παρά ἕνας χῶρος σύγχρονων καί ἐνοποιημένων ἀστικῶν λειτουργιῶν. Ἐπιπλέον, δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι ἡ γεωργική ἐργασία σπάνια ὑπῆρξε μοναδική ἀπασχόληση ἢ ἡ μοναδική πηγή εἰσοδημάτων γιά τήν ἀγροτική οἰκογένεια. (σ. 19).

Ἐνα δεύτερο στοιχεῖο πού ἀναιρεῖ τό προηγούμενο διχοτομικό σχῆμα εἶναι ἡ παράδοση μετανάστευσης καί ἐποχικῆς μετακίνησης, πού κάνει δυσδιάκριτα τόσο τά γεω-

γραφικά όρια αγροτικού και αστικού χώρου όσο και τὰ γεωγραφικά όρια τῆς κάθε τοπικῆς αγροτικῆς κοινωνίας, γεγονός πού επαναπροσδιορίζει τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς κοινότητας ὡς τοπικῆς ομάδας.⁹

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πώς γι' αὐτόν τόν ἀέναα μετακινούμενο λαό ἡ αὐτοχθονία βαραίνει λιγότερο ἀπό τούς δεσμούς μέ τήν ομάδα, ἢ γῆ, λιγότερο ἀπό τήν κοινωνική μνήμη, ἢ πατρική παρουσία λιγότερο ἀπό τήν αἴσθησή τῆς κοινότητας πεπρωμένου. (σ. 20)

Ἄπ' ὅλα αὐτά προκύπτει πώς τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς ἑλληνικῆς αγροτικῆς κοινωνίας, ἡ αγροτική ἰδιαιτερότητα, δέν μπορούν νά ἀντιμετωπιστοῦν στή βάση μιᾶς κάθετης ἀντίστοιξης τῆς πόλης μέ τήν ὑπαιθρο, τοῦ πρωτογενοῦς μέ τόν μή πρωτογενή, τομέα παραγωγῆς, τῆς παράδοσης μέ τῆ νεωτερικότητα. Μέ ἄλλα λόγια, δέν μπορούν νά σχηματοποιηθοῦν ὡς μορφές ἑτερότητας μέ γεωγραφικό, οἰκονομικό-ἐπαγγελματικό ἢ πολιτισμικό περιεχόμενο, χωρίς νά κινδυνεύουμε νά πέσουμε σέ ἕναν ἄκρατο φορμαλισμό.

Ἄν αὐτό πού χαρακτηρίζει τὰ

κυρίαρχα ὡς τῆ δεκαετία τοῦ '60 μοντέλα τῆς αγροτικῆς κοινωνιολογίας εἶναι ὁ φορμαλισμός, οἱ πρῶτες ἀνθρωπολογικές ἔρευνες διακρίνονται ἀπό τόν ἀκραῖο ἐμπειρισμό τους. Οἱ πρῶτοι ἀνθρωπολόγοι στή χώρα μας ἐφάρμοσαν τὰ θεωρητικά καί μεθοδολογικά ἐργαλεῖα πού εἰσήγαγαν οἱ δομολειτουργιστές ἀνθρωπολόγοι μελετώντας τίς «πρωτόγονες» κοινωνίες: συγχρονική ἐπιτόπια παρατήρησι, ἔξωσι, τῆς ἱστορίας ἀπό τό ἐρμηνευτικό μοντέλο, ὀλιστική, θεωρησι, τῆς κάθε αγροτικῆς κοινότητας ὡς αὐτόνομου καί «κλειστοῦ» κοινωνικοῦ συστήματος. Ἡ ἐξειδίκευσι, τῶν ἀνθρωπολόγων στή μελέτη κοινωνιῶν μικρῆς κλίμακας καί ἡ συγκρότησι μιᾶς ἀντίστοιχῆς μεθοδολογίας εἶναι αὐτή πού σύμφωνά μέ τήν Μ. Κουρούκλη,¹⁰ ὁδήγησε τούς πρῶτους ἀνθρωπολόγους τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου νά στραφοῦν στή μελέτη μειονοτήτων ἢ ἀπομονωμένων χωριῶν, μιᾶς καί στά μάτια τους φάνταζαν ὡς κοινωνικές ὀντότητες παραπλήσιες τῶν φυλετικῶν κοινωνιῶν πού μέχρι τότε μελετοῦσαν.¹¹

Ὁ ἀκραῖος ἐμπειρισμός τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν, ἡ ἐστίασι, στό ἰδιαίτερο ὁδηγεῖ σέ μιᾶ ἀδυναμία συνο-

λικής και ἔγκυρης ἑρμηνείας τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ χώρου, καί τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας εὐρύτερα, ὡς ἑνός σύνθετου, ἀνομοιογενοῦς ἀλλά ἐνιαίου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ. Ὅπως μᾶς λέει ὁ Στ. Δαμιανάκος

[...] παρά τὴν ποσοτική καὶ ποιωτική ἀνοδο πού σημειώνουν κατὰ τὴν τελευταία τριακονταετία οἱ ἔρευνες στὴν ἀγροτική Ἑλλάδα, ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε σήμερα γιὰ τὸν Ἑλληνα χωρικό εἶναι μιά εἰκόνα ἀποσπασματική, θρυμματισμένη, διαμελισμένη. Ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ πλοῦσια καὶ ἐξειδικευμένη συγκομιδὴ γνώσεων, πληροφοριῶν καὶ τεκμηρίωσης —σέ τοπικό ἢ σέ ἐθνικό ἐπίπεδο— δὲν ὀδηγεῖ τελικά παρά σέ μιά καλειδοσκοπική θέαση τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου, ρευστὴ καὶ ἀβέβαιη. Θά πρέπει νά γυρίσουμε πιο πίσω, στὸν Μεσοπόλεμο καὶ τὸν Κ. Δ. Καραβίδα,¹² γιὰ νά βροῦμε μιά ἐνοποιημένη πρόσληψη τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας στὴ χώρα μας, μιά πρόθεση συνολικῆς ἑρμηνείας. (σ. 18)

Παρά τὴν ἀποσπασματική προσέγγιση καὶ τὴν ἐστίαση στοῦ ἰδιαίτερο, οἱ ἀνθρωπολογικὲς ἔρευνες δὲν στεροῦνται τῆς φιλοδοξίας συνολικῆς ἑρμηνείας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τό γεγονός πῶς δὲν τό

καταφέρνουν εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μας ἀποτέλεσμα τοῦ ἀκροβατικοῦ τρόπου μέ τὸν ὁποῖο αὐτές προσπαθοῦν νά συνδυάσουν τὴ μελέτη μικρῆς κλίμακας στίς ἐπὶ μέρους τοπικὲς κοινωνίες, πράγμα πού τοὺς ἐπιβάλλει ὁ μεθοδολογικός τους ἐξοπλισμός, μέ τό αἶτημα γιὰ διατύπωση γενικότερων ἑρμηνευτικῶν προτάσεων γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴν κοινωνία ἢ τὸν πολιτισμό, αἶτημα πού γιὰ μεγάλο διάστημα ἀποτέλεσε τό βασικό ἐπιστημολογικό θεμέλιο τῆς ἀνθρωπολογίας.¹³

Ἡ ἀντίφαση πού προκύπτει λύνεται μέσω ἀπαγωγικῶν καὶ ἐπαγωγικῶν λογικῶν, πού, ἀφ' ἑνός, ἀναγάγουν τό τοπικό σέ μικρογραφία τοῦ ἐθνικοῦ καί, ἀφ' ἑτέρου, αὐτό τό τελευταῖο σέ ἓνα ὁμοίομορφο ἄθροισμα ἐπὶ μέρους τοπικῶν κοινωνιῶν. Τό θεωρητικό θεμέλιο γι' αὐτὴ τὴ διπλὴ ἀναγωγή στάθηκε ἡ πρόσληψη τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (ἀλλά καὶ γενικότερα τοῦ μεσογειακοῦ) ὡς μιᾶς ὁμοιογενοῦς πολιτισμικά καὶ κοινωνικά περιοχῆς, στὴν ὁποία κυριαρχεῖ ἓνα ἐνιαῖο ἀξιακό σύστημα, βασισμένο στὴν «ἔμφυλη ἀντίστιξη μεταξύ τιμῆς καὶ ντροπῆς».¹⁴

Ὅμως, πέρα ἀπὸ τὴν ἀδυναμία συνολικῆς πρόσληψης καὶ ἑρμηνεί-

ας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ χώρου, οἱ δομολειτουργιστικές ἀνθρωπολογικές προσεγγίσεις δέν πετυχαίνουν μιά ὀλοκληρωμένη ἐρμηνεία οὔτε σέ ἐπίπεδο τοπικῆς κοινωνίας. Ἡ προσέγγιση τῶν ἐπί μέρους κοινοτήτων ὡς αὐτόνομων συνόλων, ὡς «νησιῶν πολιτισμοῦ», στήν ἑλληνική περίπτωση δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει ἕναν χαρακτήρα αὐθαιρεσίας. Ἡ ἀγροτική κοινότητα, πού, σύμφωνα μέ τόν Β. Νιτσιάκο,¹⁵ ἀντικατέστησε ὡς μονάδα μελέτης τήν «πρωτόγονη» κοινωνία (μέ τή στροφή τῆς ἀνθρωπολογίας πρὸς κοινωνίες περισσότερο «σύνθετες»), δέν μπορεῖ σέ καμία περίπτωση νά κατανοηθεῖ ἔξω ἀπό ἕνα εὐρύτερο οἰκονομικοκοινωνικό, πολιτικό καί πολιτισμικό πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ μέρος, γεγονός πού κάνει τά ὄριά της δυσδιάκριτα.

Συνεπῶς, μιά ὀλιστική μονογραφία, ἡ ὁποία δέν παίρνει ὑπόψη της τίς εὐρύτερες κοινωνικές δομές καί διαδικασίες, δέν μπορεῖ παρά νά μᾶς δώσει μιά ἀποσπασματική ἢ καί διαστρεβλωμένη εἰκόνα μιᾶς τοπικῆς κοινωνίας, ἀδυνατώντας ταυτόχρονα νά συλλάβει τήν ἀγροτική τοπική κοινωνία ὡς τέτοια, ἐγγρά-

φοντάς τήν στή γενική κατηγορία «κοινότητα». Ὁ ἐπαναπροσδιορισμός τῆς ἔννοιας τῆς κοινότητας ἀποτελεῖ οὐσιαστικά ἀναθεώρηση, τῶν ἴδιων τῶν θεμελίων τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ δομολειτουργισμοῦ. Ἡ εἰσαγωγή τῆς κοινότητας ὡς βασικῆς ἐρευνητικῆς μονάδας ἀπέτελεσε ἕνα ἀπό τά θεμελιώδη, χαρακτηριστικά αὐτοῦ τοῦ θεωρητικοῦ ρεύματος. Σύμφωνα μέ τόν Β. Νιτσιάκο, εἶναι ἡ προσπάθεια ρήξης μέ τήν προγενέστερη ἐξελικτική θεώρηση, τῆς ἱστορίας καί τῶν κοινωνιῶν «[...] πού προβάλλει τίς μικρές κοινωνικές ὀντότητες ὡς ὀργανισμούς ἢ συστήματα μέ ἀξιοσημείωτο βαθμό αὐτάρκειας, ἐσωτερικῆς συνοχῆς, ἀρμονικῆς ὑπαρξῆς καί αὐτορρύθμισης τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων καί λειτουργιῶν».¹⁶

Ἡ σχετική αὐτονομία, ὅμως, εἶναι ἕνα μόνο ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας, ὅπως ὀρίζεται στό βιβλίο. Κατά τρόπο ἀλληλέγγυο, αὐτή ὀρίζεται ἀπό τήν παράλληλη σχετική της ἐξάρτηση ἀπό ἕναν εὐρύτερο κοινωνικό σχηματισμό.

Ἡ σχετική αὐτονομία τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας φαίνεται νά ἀποδίδεται στήν ὑπαρξη ἑνός κοινωνι-

κού δεσμού, πού ως ἔννοια «[...]ἐγγράφεται στό πεδίο τῆς ἐσωτερικῆς τοπικῆς κοινωνικότητας» (σ. 16). Αὐτός ὁ ἐσωτερικός κοινωνικός δεσμός, μέ τή μορφή τῆς κοινοτικῆς ἀλληλεγγύης, τῶν συλλογικῶν πειθαρχιῶν, τῶν σχέσεων συγγένειας ἢ τῶν δεσμῶν διαπροσωπικῆς ἐξάρτησης, εἶναι πού ἐξασφαλίζει στίς τοπικές κοινωνίες τή σχετική τους αὐτονομία. Στίς «πρωτόγονες» κοινωνίες κυρίαρχη μορφή πού παίρνει εἶναι οἱ συγγενικοί δεσμοί καί, ὑπό αὐτή τήν ἔννοια, ἡ ἐσωτερική κοινωνική ὀργάνωση φαίνεται νά στηρίζεται στήν «ἠθική τῆς συγγένειας».¹⁷

Ἀντίθετα, στίς χωρικές κοινωνίες κυρίαρχη μορφή φαίνεται νά εἶναι οἱ σχέσεις ἐξάρτησης, οἱ πελατειακές σχέσεις, οἱ ὁποῖες ἀφ' ἑνός ὡς συσχετισμός ἐξουσίας ἐξασφαλίζουν τήν ἔνταξη τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν στή σύνολη κοινωνία, ἐνῶ λειτουργοῦν ταυτόχρονα καί ὡς σχέσεις παραγωγῆς¹⁸ (σσ. 25, 132).

Ἡ δεύτερη ἔννοια πού χρησιμοποιεῖται στό βιβλίο γιά νά ὀριστεῖ ἡ ἀγροτική κοινωνία, εἶναι αὐτή τῆς ὑπαγωγῆς στίς ἐξωτερικές δυνάμεις πού «[...]μεταφράζει τίς σχέσεις ἐνσωμάτωσης καί ταυτόχρονης ρῆξης ἀπέναντι στήν περιβάλλ-

λουσα κοινωνία» (σ. 16). Ἡ ὑπαγωγική αὐτή σχέση καθιστᾷ τήν ἀγροτική κοινότητα, ἐκτός ἀπό σχετικά αὐτόνομη, ταυτόχρονα σχετικά ἐξαρτημένη, καί ὁ ὀρισμός της ὡς τέτοιας παίρνει τό περιεχόμενο τῆς δομικῆς ἐτερότητας στό πολιτικό ἐπίπεδο.

Οἱ δύο αὐτές ἔννοιες —ἐξωτερική σχέση καί ἐσωτερικός δεσμός— καί ὁ συνεπαγόμενος ἀπό τή σύζεξή τους διίσμός «αὐτονομία/ἐξάρτησις» συνεργοῦν ὥστε ἡ κατανόησι τῶν ἀγροτικῶν κοινωνικῶν μηχανισμῶν νά περνάει ὑποχρεωτικά στή δικαιοδοσία τῆς πολιτικῆς ἀνάλυσης. Οὔτε τρόπος παραγωγῆς ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἐκάστοτε κρατοῦντα, οὔτε κοινωνική τάξη καθ' ἑαυτή ἢ γιά αὐτή τήν ἴδια, ἡ γεωργία καί ὁ ἀγροτικός κόσμος ἐνταρκώνουν κατά κύριο λόγο μιά ἰδιάζουσα μορφή ὑποταγῆς σέ μιά ἐξωτερική ἐξουσία. Ἄμεση συνέπεια τῆς ὑπαγωγῆς ἐνός ἰσχυροῦ κοινωνικοῦ δεσμοῦ (ἰδίως τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἐξάρτησης), αὐτή ἡ μορφή ὑποταγῆς διακρίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι συλλογική καί ἀλληλέγγυα. Θά μπορούσαμε μάλιστα νά ὑποστηρίξουμε πῶς συνοψίζει, ἐντάσσοντάς τες στοῦς μηχανισμούς της, τό σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς

πού επικρατούν, σύμφωνα με την ιστορική στιγμή, στην ύπαιθρο. Εφόσον προκαλεί απαρεγκλίτως την επέμβαση της πολιτικής εξουσίας. (σ. 24)

Αυτό, λοιπόν, είναι τό περιεχόμενο πού δίνεται στό έννοιολόγημα «άγροτική κοινωνία», ως δηλωτικό ενός ιδιαίτερου τύπου κοινωνικής οργάνωσης. Έδω θά πρέπει νά σημειώσουμε πώς στό κείμενο χρησιμοποιείται τόσο ο όρος αυτός όσο και ο όρος «τοπική άγροτική κοινωνία». Άν και εκ πρώτης όψως φαίνεται νά χρησιμοποιούνται ως εναλλακτικός ο ένας του άλλου, αυτό δέν συμβαίνει παρά συμβατικά, στό βαθμό πού τό περιεχόμενο τους είναι διαφορετικής τάξης. Έτσι, ενώ ο όρος «τοπική άγροτική κοινωνία» μπορεί νά χρησιμοποιηθεί ως εναλλακτικός του όρου «άγροτική κοινότητα»¹⁹ ο πρώτος εκφράζει, κατά τή γνώμη μας, μία αφαιρετική ως προς τή δομή και συνθετική ως προς τίς μορφές πρόσληψη της άγροτικότητας, αυτού πού συμβατικά θά ονομάζαμε άγροτικός κόσμος. Έτσι, αν στον δεύτερο όρο μπορούμε νά αντιπαραθέσουμε τόν όρο «σύνολο κοινωνία», στον πρώτο αντιπαρα-

θέτουμε τόν όρο «μή άγροτική-άστική κοινωνία» (και στις δύο αντιπαραθέσεις οί έννοιες λειτουργούν ως αναλυτικές κατηγορίες).

Η ανάδειξη του αντιφατικού, αντινομικού —χρησιμοποιώντας τόν όρο του Στ. Δαμιανάκου— δομικού χαρακτήρα της άγροτικής κοινωνίας (αυτονομία/εξάρτηση) κάνει τόν όρισμό πού δίνεται στό βιβλίο γι' αυτήν ένα επαρκές αναλυτικό έργαλειο γιά τήν περιγραφή και τήν έρμηνεία της διαδικασίας ένσωμάτωσης πού ακολουθούν οί τοπικές κοινωνίες στή χώρα μας κατά τίς τελευταίες δεκαετίες. Κυρίως, όμως, αποτελεί ένα αναλυτικό σχήμα συνεπές μέ τόν τρόπο πού γίνεται από τούς συγγραφείς αντιληπτή ή ιστορική κίνηση και οί μηχανισμοί της κοινωνικής μεταβολής.

Στό κείμενο, ο Στ. Δαμιανάκος έπιμελώς αποφεύγει νά χρησιμοποιήσει τόν όρο «κοινωνική μεταβολή». Άκόμα περισσότερο, θέτει ρητά υπό άμφισβήτηση τή γενικευτική αξία της έννοιας «μετάβαση», μιās και πιστεύει πώς αυτή είναι ακατάλληλη γιά τήν περιγραφή των κοινωνικών διαδικασιών στην έλληνική ύπαιθρο. Η έννοια

«μετάβαση», βέβαια, συνδέεται ἐδῶ μέ μιά γραμμική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καί αὐτό τό τελευταῖο εἶναι πού οὐσιαστικά ἀμφισβητεῖται. Οἱ διαδικασίες μεταβολῆς στήν ἑλληνική ὕπαιθρο ἀποδίδονται μέ τόν ὄρο «κοινωνικός μετασχηματισμός».²⁰ Κατά τή γνώμη μας, αὐτό δέν ἀποτελεῖ μιά ἀπλή γλωσσική ἐκφορά, ἀλλά ἀντιθέτως μιά συνειδητή, οὐσιαστική ἐπιλογή, μέσω τῆς ὁποίας ὀριοθετεῖται ἡ σχέση παρελθόντος-παρόντος, ὄχι μόνο ὡς σχέση ρήξης ἀλλά καί συνέχειας.

Ὁ Ε. Παπαταξιάρχης²¹ ἔχει ἐπισημάνει τήν ἀξία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐθνογραφίας γιά τήν κατανόηση αὐτῆς τῆς διαπλοκῆς τῶν διαφορετικῶν ἐπιπέδων τοῦ ἱστορικοῦ καί κοινωνικοῦ χρόνου, στό βαθμό πού μέσω τῆς συγκρίσεως παρελθόντος-παρόντος (πού ἡ ὕπαρξη γραπτῶν πηγῶν κάνει δυνατή σέ κοινωνίες ὅπως ἡ ἑλληνική) ἀναδεικνύει «τή σύνθετη ἰδιαιτερότητα τοῦ παρόντος», ἀκριβῶς γιατί «τό παρόν ἀποτελεῖ μετασχηματισμό τοῦ παρελθόντος, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ τίς κοινωνικές καί πολιτισμικές του συνιστώσες».

Ἐνα δεύτερο στοιχεῖο γιά νά κατανοήσουμε τήν προβληματική

πού εἰσαγάγει αὐτό τό βιβλίο γύρω ἀπό τήν κίνηση τῆς ἱστορίας, εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὀρίζεται ἡ σχέση τοπικῆς-σύνολης κοινωνίας, στή ὁποία ἔχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ. Κατ' ἀρχήν, γίνεται ἀποδεκτό ὅτι πρόκειται γιά μιά σχέση ἀντιπαράθεσης, λόγω τῶν διαφορετικῶν ἀρχῶν πάνω στίς ὁποῖες συγκροτεῖται ἡ καθεμία: τῆ συμβιωτική κοινωνικότητα (ἡ πρώτη) καί τήν κεφαλαιοκρατική λογική (ἡ δεύτερη). Ἡ λογική αὐτή ἐπιβάλλει τήν ἀνωνομοποίηση, τόν κατατεμαχισμό καί τήν ἐργαλειοποίηση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων (σ. 31), χαρακτηριστικά πού ἔρχονται σέ ἀντίθεση μέ τήν πολυλειτουργικότητα τῶν δομῶν καί τόν προσωποπαγή χαρακτήρα τῶν σχέσεων στό πλαίσιο τῆς τοπικῆς κοινότητας.

Ἐνα πολύ καλό παράδειγμα γι' αὐτό μᾶς δίνει ὁ Β. Νιτσιάκος στή συνεισφορά του στόν τόμο αὐτό. Μελετώντας τήν Πυρσόγιαννη, ἀναδεικνύει τή διαφορετική οἰκονομική ἀντίληψη τῆς τοπικῆς κοινωνίας (βασισμένης στήν παραγωγή ἀξιῶν χρήσης) ἀπό τήν κυρίαρχη καπιταλιστική (βασισμένη στήν παραγωγή ἀξιῶν ἀνταλλαγῆς καί στή λογική τοῦ κέρδους).

Παρ' ότι, όμως, ή σχέση τοπικῆς-εὐρύτερης κοινωνίας αναγνωρίζεται ως συγκρουσιακή, ό Στ. Δαμιανάκος πιστεύει ότι στην Ελλάδα ή αντιπαράθεση αὐτή, δέν έχει τήν ένταση πού παρουσιάζει στη Δύση. Καί τοῦτο γιατί, λόγω τοῦ ὑψηλοῦ ποσοστοῦ τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀλλά καί τῆς κυρίαρχης, ως πρὶν ἀπό λίγες δεκαετίες, θέσης τοῦ πρωτογενοῦς τομέα στό πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας, «οἱ κανόνες κοινωνικῆς ρύθμισης καί οἱ ἀξίες τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας ἐπηρεάζουν κατά τρόπο ἀποφασιστικό τούς θεσμούς, τίς δομές καί τίς κοινωνικές σχέσεις σέ ἔθνικο ἐπίπεδο» (σ. 21).

Οἱ ἐπιστημάνσεις αὐτές εἶναι κατά τή γνώμη μας ἀναγκαῖες, ὥστε νά κατανοήσουμε γιατί ό Στ. Δαμιανάκος ὀρίζει τή διαδικασία ἐνσωμάτωσης καί μετασχηματισμοῦ τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν «ὡς διαδικασία ἀντιφατική, μή-γραμμική καί ἀπρόβλεπτη, προσαρμογῆς στοῦς ἐξωτερικούς καταναγκασμούς» (σ. 22). Ἰπ' αὐτή τήν έννοια, ή ἀλλαγὴ παίρνει διαλεκτικό χαρακτήρα στό χρόνο (παρελθόν-παρόν) καί στό χωρο (τοπική-εὐρύτερη κοινωνία) καί, συνεπῶς, εἶναι

ὑπό διαπραγματεύσει, τόσο οἱ ρυθμοί ὅσο καί οἱ κατευθύνσεις τῆς.

Ἀπό ὅσα ἔχουμε ἀναφέρει, ὡς τώρα, ἔχει διαφανεῖ πῶς οἱ συντελεστές τοῦ τόμου ἀναγνωρίζουν τήν ἱκανότητα τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν νά ἀντιστέκονται στίς ἐξωθεν πιέσεις. Αὐτό βέβαια σέ καμιά περίπτωσι, δέν σημαίνει πῶς παραγνωρίζεται ό ἰσχυρός χαρακτήρας αὐτῶν τῶν πιέσεων. Ἡ δημογραφική παρακμὴ, ή ἐρήμωσι, τῆς ὑπαίθρου, ή ἐξάρτησι, σέ μεγάλο βαθμό τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν τοπικῶν κοινοτήτων ἀπό ἐξωγενεῖς παράγοντες (χαρακτηριστικά πού λίγο-πολύ φαίνεται νά χαρακτηρίζουν τό σύνολο τοῦ ἀγροτικοῦ χωροῦ) εἶναι ἐνδεικτικά τῶν καταναγκασμῶν πού ὑφίστανται οἱ τοπικές κοινωνίες. Ἔτσι, ἄν, ἀπό τή μιὰ πλευρά, ἀμφισβητεῖται μιὰ γραμμική πρόσληψι τῆς ἱστορίας, ἀπό τήν ἄλλη, σέ καμιά περίπτωσι, δέν παραγνωρίζεται στό βιβλίό ή ἴδια ή ἱστορική κίνησι, μέσω ενός ὁμοιοστατικοῦ μοντέλου.²²

Ἡ ἱκανότητα τῶν τοπικῶν κοινωνιῶν νά ἀντιστέκονται θά μποροῦσε, μέσα ἀπό μιὰ συγκεκριμένη ἀνάγνωσι, νά θεωρηθεῖ ἐπίπλευσι,

στό βαθμό πού είναι ζήτημα λειτουργικότητας του ίδιου του κυρίαρχου συστήματος ή διατήρηση ορισμένων στοιχείων των αγροτικών κοινωνικών δομών, ακόμη και αν έρχονται εκ πρώτης όψεως σε αντίφαση με τη δική του έσωτερική λογική και προοπτική. Η διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας δίπλα στην καπιταλιστική αγορά, της τοπικής κοινοτικής εξουσίας (βασισμένης σε προσωποπαγή δίκτυα έκπροσώπησης) παράλληλα με τη διεύρυνση της κεντρικής εξουσίας (βασισμένης στους κοινοβουλευτικούς αστικούς θεσμούς, την άπευθείας ύπαγωγή του πολίτη στο κράτος μέσω του νόμου), ή διατήρηση και επανανοσηματοδότηση, τέλος, των τοπικών συμβιωτικών ταυτοτήτων δίπλα σε ευρύτερες (όστές τις χαρακτηρίζει ο Στ. Δαμιανάκος, λόγω του ότι «εξάγονται από τό κέντρο») ταυτότητες, όπως ο έθνικισμός και ή ταξική ταυτότητα, είναι ένας τρόπος μέσω του οποίου τό κυρίαρχο κοινωνικοοικονομικό σύστημα (και τό κράτος) επιτυγχάνει την οικονομική, πολιτική και ιδεολογική ένσωματώση και χειραγώγηση του αγροτικού κόσμου.

“Αν και ό Δαμιανάκος άμφισθη-

τει τή χρησιμότητα της έννοιας «μετάβαση» για τήν έλληνική περίπτωση, ή έννοια της τυπικής ύπαγωγής πού χρησιμοποιεί ό Μ. Godelier,²³ αναλύοντας (άπό μαρξιστική όπτική) ακριβώς τις διαδικασίες μετάβασης, φαίνεται χρήσιμη, για νά καταλάβουμε πώς λύνεται ή εκ πρώτης όψεως αντιφατική διατήρηση των προκαπιταλιστικών δομών μέσα σε ένα ευρύτερο καπιταλιστικό κοινωνικό πλαίσιο. Αυτό άλλωστε πού άμφισθητείται είναι ή εύκολια πραγματοποίησης των «νομοτελειών του συστήματος» και όχι ή ύπαρξη μιάς «“λογικής” (συμβατικά βέβαια καθορισμένης) κίνησης του συνόλου» (σ. 30).

Η προηγούμενη ανάγνωση, όμως, από μόνη της δέν άναιρεί μιά γραμμική αντίληψη της ιστορίας. Μάλλον άμφισθητεί μόνο τούς ρυθμούς της. Υπό αυτή τήν έννοια, βέβαια, δίνει μιά άποσπασματική (και διαστρεβλωμένη) εικόνα των θέσεων του βιβλίου, όπου, σε καμιά περίπτωση, δέν υποβαθμίζονται οι τοπικές δυναμικές. Έτσι, αν από τή σκοπιά της «σύγχρονης» κυρίαρχης κοινωνίας ή διατήρηση κάποιων «προγενέστερων» μορφών κοινωνικής οργάνωσης έξυπηρετεί όρι-

σμένες λειτουργικές ανάγκες του συστήματος, από την πλευρά των τοπικών αγροτικών κοινωνιών σηματοδοτεί ακριβώς την ικανότητά τους να αντιστέκονται, έστω και μερικώς. Μέ άλλα λόγια, να διαπραγματεύονται τη διαδικασία ένταξής τους και συνεπώς την πορεία που παίρνει ο κοινωνικός μετασχηματισμός, κυρίως σε τοπικό επίπεδο.

Τό γεγονός, άλλωστε, ότι στην Ελλάδα ο καπιταλισμός αδυνατεί εδώ και δεκαετίες να ολοκληρωθεί, αλλά και (ή ακριβώς γιατί) τό ότι ή επίδραση που ασκούν οι τοπικές κοινωνίες στις αρχές κοινωνικής συγκρότησης σε έθνικό επίπεδο δείχνουν τόν διαλεκτικό αν και ανισότιμο χαρακτήρα της σχέσης, προβάλλοντας τις αγροτικές κοινότητες ως ενεργητικούς παράγοντες των κοινωνικών διαδικασιών. Το ότι οι διαδικασίες ενσωμάτωσης παραμένουν ήμιτελείς στον ελληνικό χώρο αποτελεί

την πεισιτότερη απόδειξη ως προς τη διαίωση ενός επί μέρους κοινωνικού συστήματος, εξοπλισμένου με αποτελεσματικούς μηχανισμούς αντίστασης απέναντι στην άρχουσα αφομοιωτική λογική. (σ. 30)

Ο ενεργός ρόλος των τοπικών αγροτικών κοινωνιών μέσα στην κοινωνική διαδικασία φαίνεται και από τη διαφορετική πορεία ενσωμάτωσης που ακολουθεί ή καθεμία. Η πορεία αυτή, βασισμένη, εκτός των άλλων, «στο χώρο και την τοπική ιστορία» αλλά και τό τοπικό οικονομικό σύστημα (αποτέλεσμα φυσικών περιορισμών αλλά και πολιτισμικών επιλογών) είναι ένα στοιχείο για τούς πολλαπλούς δρόμους που ακολουθεί ή ιστορία μέσα από τη διαντίδραση ευρύτερων και τοπικών δομών και δυναμικών.

Αν οι εξωτερικοί καταναγκασμοί, ή λογική της καπιταλιστικής αγοράς, γίνονται αισθητοί σήμερα με την ίδια ένταση παντού, οι συνέπειές τους πάνω στις επί μέρους αγροτικές κοινωνίες κάθε άλλο παρά είναι ταυτόσημες. [...] ή έμπειρική έρευνα δείχνει ότι αν οι καταναγκασμοί στους όποιους υπόκεινται οι σημερινές αγροτικές κοινωνίες είναι κοινός, αν μία ομοιομορφη, λογική συνόλου βαραινεί τά ιστορικά πεπρωμένα τους, οι απαντήσεις που ανιχνεύουμε για καθεμία από αυτές μαρτυρούν άστειρευτη έφευρετικότητα. (σ. 18-19, 31)

Η ανάδειξη, του ιδιαίτερου χα-

ρακτήρα τῆς κάθε ἀγροτικῆς μικροκοινωνίας καί τοῦ ρόλου τῆς τοπικῆς ἱστορίας στήν πορεία κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ καί ἐνσωμάτωσής ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στήν ἀναγνώριση τῆς ἀξίας πού ἔχει ἡ ἐμπειρική μέθοδος γιά τήν κατανόηση τῆς τοπικῆς ἀλλά καί τῆς εὐρύτερης (στό βαθμό πού χαρακτηρίζεται ἀπό πολυμορφία) κοινωνίας. Ὁ Στ. Δαμιανάκος πάντως δέν ἀρνεῖται τήν ἀξία τῆς μακροκοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης, τήν ἀναγκαιότητα τοῦ θεωρητικοῦ στοχασμοῦ. Μέσα ἀπό τό συνδυασμό ἐμπειρικῆς ἔρευνας καί θεωρητικῶν μοντέλων, ἄν καί θεωρεῖ ὀχιῶς ἐγκυρότητα τήν προσέγγιση τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας μέσα ἀπό τυπικά ἀντιπροσωπευτικά δείγματα, ἀκολουθώντας μιᾶ ἀφαιρετική λογική, διακρίνει τρεῖς λογικές ἑνταξίς τῶν μικροκοινωνιῶν. Ἡ καθεμία ἐκφράζεται ἀπό τίς τρεῖς κοινότητες τῆς ἔρευνας: «οἱ ὁποῖες μποροῦν νά θεωρηθῶν παραδειγματικές (στή βάση τοῦ θεμεριανοῦ ἰδεοτύπου) τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν διαδικασιῶν οἱ ὁποῖες σηματοθεῖ τήν ἑνταξί τοῦ ἐλληνικοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου στή σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία» (σ. 15).

Κατά τή γνώμη μας, τό στοιχείο πού χαρακτηρίζει τήν καθεμία ἀπό αὐτές τίς λογικές εἶναι τό ἐπίπεδο ἐνσωμάτωσής (συμβατικά, ὁ Στ. Δαμιανάκος διακρίνει τρία: οἰκονομικό, καθ' ἑαυτό πολιτικό, ἰδεολογικό-πολιτισμικό), στό ὁποῖο καί μέσω τοῦ ὁποῖου ἐκφράζεται ἡ ἀντίσταση τῆς τοπικῆς κοινωνίας.

Ἡ πρώτη λογική ἑνταξίς εἶναι «ἡ ὕλική ἐξαφάνιση τῆς κοινότητας» καί ἡ μετατροπή της μέσω μιᾶς ἰσχυρῆς διασποράς σέ «συμβολική κοινότητα». ²¹ Ἐνα τέτοιο παράδειγμα ἐνσωμάτωσής μας δίνει ἡ Πυρσόγιαννη, ἡ ἐμπειρική ἔρευνα στήν ὁποία ἀποτελεῖ τή συνεισφορά τοῦ Β. Νιτσιάκου σ' αὐτό τόν τόμο.

Ἐνα ἀπ' τά πύο γνωστά μαστοροχώρια τῆς περιοχῆς τῆς Κόνιτσας, μέ ἰσχυρή παράδοση μεταναστευτικῆς καί ἐποχικῆς μετακίνησής, ἡ Πυρσόγιαννη ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά πολλά σχεδόν ἡ ὀλοκληρωτικά ἐρημωμένα χωριά τῆς Ἠπείρου. Ὁ ἐξωκοινοτικός, μέ τή γεωγραφική ἐννοια, χαρακτήρας τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων, ἀλλά κυρίως ἡ παρακμή τοῦ ἐπαγγέλματος τῶν μαστόρων, πού ἀποτελέσει τή βάση τῆς τοπικῆς οἰκονομίας, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἄφ' ἑνός μὲν τή δι-

μιουργία ισχυρών παροικιών στα αστικά κέντρα του ελληνικού χώρου αλλά και έξω από αυτόν, όπου οι Πυρσογιαννίτες μετανάστευσαν, και, αφ' ετέρου, τη σταδιακή συρρίκνωση του πληθυσμού, των παραγωγικών δραστηριοτήτων και των κοινωνικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο.

Μέσω της ισχυρής διασποράς και «της μεταφοράς της κοινωνικότητας του χωριού» στους νέους τόπους κατοικίας, οι Πυρσογιαννίτες συνεχίζουν να αποτελούν μία κοινότητα τόσο σε ιδεολογικό, όσο και σε θεσμικό επίπεδο, ακόμα και έξω από το χωριό τους. Οι αδελφότητες, οι σύλλογοι των κατά τόπους Πυρσογιαννιτών, που, όπως μας λέει ο Β. Νιτσιάκος, αντικαθιστούν σταδιακά την κοινότητα ως θεσμό, αποτελούν τον κυρίαρχο τρόπο θεσμικής οργάνωσης έξω από τα γεωγραφικά όρια του χωριού.

Η αντίσταση αυτή της τοπικής ταυτότητας σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ένα επιβίωμα του παρελθόντος. Αντίθετα, σύμφωνα με τον Β. Νιτσιάκο,²⁵ πρόκειται για δυναμική χρήση στοιχείων της πολιτισμικής ύποστασης της ομάδας με γνώμονα τις βασικές, πραγματικές ανάγκες της στις

νέες συνθήκες (σ. 296). Το γεγονός, άλλωστε, πώς η διαχείριση της τοπικής ιστορίας αποτελεί πεδίο αντιπαράθεσης ατόμων και ομάδων δείχνει πώς η τοπική ταυτότητα αποτελεί ένα ζωντανό, δυναμικό στοιχείο στο πλαίσιο του παρόντος.

Έτσι, παρ' ότι η ιστορία στην Πυρσογιαννη γίνεται, όπως μας λέει ο Β. Νιτσιάκος, αναπαράσταση, έχει άμεσες συνέπειες για την τοπική κοινωνία, τόσο σε ιδεατό όσο και σε υλικό επίπεδο:

α) Στο πρώτο επίπεδο, μέσω της ιστορίας, συντελείται η συμβολική επιβίωση και αναπαραγωγή της κοινότητας. (σ. 300)

β) Στο δεύτερο επίπεδο, η διατήρηση της ιδιαίτερης ταυτότητας και η διαμάχη για τη διαχείριση της ιστορίας παίρνουν πολύ υλικότερες μορφές (όπως εκδόσεις εφημερίδων, έρανοι για την εκτέλεση έργων στο χωριό, απόκτηση δεύτερης κατοικίας στον τόπο καταγωγής). Το γεγονός αυτό, έστω και περιοδικά, αναζωογονεί την κοινωνικότητα του χωριού (σ. 33). Σε μία τέτοια προσωπική, τό ιδεολογικό-πολιτισμικό επίπεδο είναι αυτό στο οποίο εκδηλώνεται η τοπική αντίσταση.

Ἡ δεύτερη λογική ἔνταξης ἀναδεικνύει ἀντίστοιχα ὡς προνομιστικό (ἀπό τήν ὀπτική τῆς ἀντίστασης τῆς τοπικῆς κοινωνίας) ἐπίπεδο τό οικονομικό. Ἡ λογική αὐτή, πού στό πλαίσιο τοῦ τόμου χαρακτηρίζει τήν Ἀετόπετρα (τήν ἐμπειρική, ἔρευνα στήν ὁποία πραγματοποιοῖσε ὁ Χ. Κασίμης), «συνίσταται στή λιγότερο ἢ περισσότερο ἀποφασιστική ἔνταξη στό δεσπόζον σύστημα παραγωγῆς» (σ. 33).

Τό 1958, χρονιά πού ἔγινε ἡ πρώτη ἔρευνα στό χωριό, κύρια οικονομική δραστηριότητα ἀποτελοῦσε ἡ γεωργία καί δευτερευόντως ἡ κτηνοτροφία. Λόγω τῆς μικρῆς ἔκτασης τῶν καλλιεργήσιμων ἐδαφῶν, ἀλλά καί τοῦ κατακερματισμοῦ τῆς γῆς, ἡ παραγωγή κινεῖται σέ χαμηλά ἐπίπεδα. Προορίζεται κυρίως γιά αὐτοκατανάλωση καί τό εἰσόδημα τῶν κατοίκων εἶναι πολύ μικρό σέ σχέση μέ τά ἄλλα χωριά τῆς περιοχῆς. Ἀποτέλεσμα τῶν περιορισμένων οικονομικῶν δυνατοτήτων τοῦ χωριοῦ εἶναι ἡ ἐμφάνιση ἑνός ἰσχυροῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος, κυρίως πρὸς τή Δυτική Γερμανία.

Ἄν καί τά ἐμβάσματα τῶν μεταναστῶν φαίνεται νά ἀποτελοῦν ἕναν σημαντικὸ πόρο γιά τό χωριό, ἐντού-

τοις τό μεταναστευτικὸ χρεῖμα δέν ἔχει τήν ἐποχὴ αὐτὴ καμία συνέπεια στίς τοπικές οικονομικές δομές. Ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Χ. Κασίμης, οἱ μετανάστες ἐπενδύουν μέχρι τό 1970 κυρίως σέ ἀκίνητα στόν ἀστικό χῶρο καί ὄχι στή γεωργία.

Εἶναι ἀκριβῶς στή δεκαετία τοῦ '70 πού ἡ κατάσταση αὐτὴ ἀρχίζει νά ἀλλάζει. Σημαντικὸς παράγοντας γι' αὐτό στάθηκε ὁ ἀναδασμός τῆς γῆς καί ἡ δυνατότητα ἄρδευσης μέσω γεωτρήσεων. Ἡ γῆ γίνεται πλέον περισσότερο ἀποδοτικὴ καί αὐτό ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα ἕνα μεγάλο ἀριθμὸς ἐπαναπατρισμένων (τό 40% αὐτῆς τῆς περιόδου) νά ἐγκατασταθεῖ στό χωριό καί νά στραφεῖ στίς γεωργικές ἐπενδύσεις, ἐκσυγχρονίζοντας τήν παραγωγή. Μέσα στό νέο πλαίσιο, τό καλαμπόκι ἀποτελεῖ τό κυριότερο προϊόν πού καλλιεργεῖται (πρόϊόν πού προορίζεται, βέβαια, γιά τήν ἀγορά καί ὄχι γιά αὐτοκατανάλωση).

Ὅμως, παρά τόν ἐκσυγχρονισμό τῆς, ἡ γεωργία, σύμφωνα μέ τόν Χ. Κασίμη, ἐξακολουθεῖ νά ἀποτελεῖ μιά περιορισμένης σημασίας βάση γιά τήν τοπικὴ οἰκονομία (σ. 222). Τό γεγονός πὺς ἡ πλειοψηφία τοῦ οικονομικά ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀσκει

καί ένα άλλο ἐπάγγελμα²⁶ (κύριο ἢ ὄχι) δείχνει τὴν ἰσχυρή ἐξάρτησι, τῆς ἀναπαραγωγῆς τῆς τοπικῆς κοινότητος ἀπὸ ἐξωγενεῖς παράγοντες. Παρ' ὅλ' αὐτά, μέσω τοῦ γεωργικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἡ Ἀετόπετρα διατηρεῖ τὸ χαρακτήρα μιᾶς παραγωγικῆς κοινότητος καί, ὑπὸ αὐτῆ τὴν ἔννοια, τὸ οἰκονομικὸ ἐπίπεδο ἀποτελεῖ τὸ πεδίο ἀντίστασης τῆς τοπικῆς κοινωνίας κατὰ τίς διαδικασίες ἐνσωμάτωσής.

Ἡ τρίτη λογικὴ ἔνταξις εἶναι «ἡ ἀντίστασι, τῆς τοπικῆς κοινωνίας, πού καταφέρνει νὰ διατηρήσει, νὰ ἀναπαραγάγει καί, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, νὰ ἐνισχύσει τίς ἐσωτερικῆς τῆς δομῆς» (σ. 34). Ἡ λογικὴ αὐτὴ χαρακτηρίζει στὸ πλαίσιο τοῦ βιβλίου τὸ Γρεβενίτι, τὴν ἔρευνα στὸ ὁποῖο πραγματοποιήσαν οἱ Ἔρ. Ζαχοπούλου καί Στ. Δαμιανάκος.

Τὸ συγκεκριμένο χωριὸ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ ἐκεῖνες τίς ἀγροτικῆς κοινωνίες, ὅπου οἱ σχέσεις πελατειᾶς (πού στηρίζονται, ὅπως λέει ὁ Στ. Δαμιανάκος, σέ μιὰ ἰδιότυπη ἠθικὴ τῆς φιλίας) καί, συνεπῶς, ἡ διαχείρισι, τῆς ἐξουσίας ἀνάγονται σέ ὑπατὴ κοινωνιολογικὴ ἀρχή, πού ρυθμίζει τὸ σύνολο τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τούς θεσμούς τῆς κοινό-

τητας (σ. 132). Στὴν περίπτωσι, τοῦ Γρεβενιτίου, αὐτῆ ἡ κυριαρχία τῶν πελατειακῶν δικτύων φαίνεται νὰ εἶναι τὸ συνδυασμένο ἀποτέλεσμα τῆς τοπικῆς ἱστορίας καί τῆς οἰκονομίας.

Ἱστορικά, αὐτὸ πού χαρακτηρίζει τὴν κοινότητα εἶναι ἡ παράδοσι, διοικητικῆς αὐτονομίας, ἣδη, ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴν περίοδο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ, ἡ οἰκονομία τοῦ χωριοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν γεωργία, τὴν κτηνοτροφία καί τὴν ὕλοτομία. Στὸ βαθμὸ πού ἡ πρώτη, λόγω τοῦ κλίματος καί τοῦ ἐδάφους, δέν μπορεῖ παρά νὰ ἔχει συμπληρωματικὸν χαρακτήρα καί ἡ δεύτερη, σταδιακὰ φθίνει,²⁷ ἡ ὕλοτομία ἀποκτᾷ ὅλο καί μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὴν ἐντόπια οἰκονομία καί τὸ κοινοτικὸ δάσος μετατρέπεται «σέ ὕλική βάση, τῆς κοινότητος». Τὸ γεγονός ὅτι τὰ δάση ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο διαμάχης μεταξὺ κοινοτήτων καί κράτους σημαίνει ὅτι στὴν ἐκμετάλλευσή, τους ἐμπλέκεται τὸ κράτος μέσω τῶν διοικητικῶν του μηχανισμῶν.

Ἡ οἰκονομία, συνεπῶς, συνδέεται ἄμεσα μέ τὴν διαχείρισι, τῆς τοπικῆς καί κεντρικῆς ἐξουσίας καί ὑπὸ αὐτῆ τὴν ἔννοια τὰ προ-

στωποπαγή, πελατειακά δίκτυα, μέσω των οποίων γίνεται ή διαχειρίση αυτή, αποκτοῦν κεντρική σημασία για τήν κοινοτική οργάνωση. Ἡ πολιτική βάση τῆς κοινοτικής δομῆς εἶναι λοιπόν, κατά τή γνώμη μας, τό στοιχείο πού ἀνάγει, στή συγκεκριμένη περίπτωση, τό πολιτικό ἐπίπεδο σέ προνομιακό πεδίο ἀνίχνευσης τῶν τοπικῶν ἀντιστάσεων.

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε νά πούμε ὅτι τό βιβλίο αὐτό ἀποτελεῖ μιά σημαντική συμβολή στή δομική καί ἱστορική πρόσληψη καί ἐρμηνεία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγροτικοῦ χώρου. Συνδυάζοντας τήν ἐπιτόπια ἐθνογραφική παρατήρηση μέ τήν ἱστορική προσέγγιση καί τήν μακροκοινωνιολογική ἀνάλυση, μᾶς δίνει μιά ἐπαρκή εἰκόνα ἀφ' ἑνός τῶν συγκεκριμένων ἀγροτικῶν κοινωνιῶν πού μελετῶνται, ἀφ' ἑτέρου τοῦ συνόλου τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας στή χώρα μας. Ὁ ὅρισμός τῶν τοπικῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων ὡς κοινωνιῶν πού χαρακτηρίζονται ταυτόχρονα ἀπό σχετική αὐτονομία καί σχετική ἐξάρτηση ἀπό ἕνα εὐρύτερο κοινωνικό πλαίσιο ἐπιτρέπει νά ἐνταχθεῖ ἡ πολυμορφία, τά

μῖα ἀπό αὐτές, στό ἐρμηνευτικό μοντέλο, χωρίς αὐτό νά ἀντιτίθεται στήν προσπάθεια ἑνός δομικοῦ ὀρισμοῦ τῆς ἀγροτικότητας. Σ' αὐτό ἀκριβῶς φαίνεται νά ἀποσκοπεῖ ἡ διάκριση πού προτείνεται ἀνάμεσα στό κοινωνιολογικό καί τό «αὐθόρμητα καί ἄμεσα ἀντιληπτό στήν πολλαπλότητα καί πολυμορφία του κοινωνικό ἀντικείμενο»²⁸ (σ. 17). Σ' αὐτή τήν προοπτική, ἀναγνωρίζεται τόσο ἡ ἰδιαιτερότητα ὅσο καί ἡ πολυμορφία τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Στήν ἴδια λογική κινεῖται καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο προσλαμβάνεται ἡ ἱστορική κίνηση. Ἄν καί ἀναγνωρίζεται ἡ ὕπαρξη μῖα κοινῆς συνισταμένης στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο μετασχηματίζονται οἱ τοπικές κοινωνίες (συνισταμένη πού προκύπτει ἀπό τίς κοινές πιέσεις πού ὑφίστανται ἀπό τό κυρίαρχο σύστημα, ἀλλά καί ἀπό τό γεγονός πώς σέ ὅλες ὑπάρχει ἕνα κοινό δομικό χαρακτηριστικό, ἡ ὑπαγωγή τους στό εὐρύτερο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο), τά ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά τῆς κάθε ἀγροτικῆς μικροκοινωνίας, λόγω ἀκριβῶς τῆς ταυτόχρονης σχετικῆς αὐτονομίας της, ὁδηγοῦν σέ μιά

αντίστοιχη πολυμορφία τῆς ιστορικής κίνησης, τόσο ὡς πρὸς τίς ἰδιαίτερες κατευθύνσεις, ὅσο καί ὡς πρὸς τοὺς ρυθμούς. Πολυμορφία πού, ἐπίσης, δέν ἀναιρεῖ ἀλλά ἐμπλουτίζει τὴν ἴδια τὴ διαδικασία τοῦ μετασχηματισμοῦ. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ φράση τοῦ H. Mendras, στό προλογικό σημείωμα, συμπυκνώνει, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀφ' ἑνός τὴν προβληματική τοῦ βιβλίου καί, ἀφ' ἑτέρου, τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο οἱ συντελεστές του

ἀντιλαμβάνονται τὴν κίνηση, τῆς ἱστορίας.

Ἡ συνολικὴ κίνηση, μπορεῖ νά φαίνεται ὁμοιογενὴς σέ μιά ὀρισμένη, κλίμακα ἀνάλυσης. Σέ τοπικὴ, ὅμως, κλίμακα, ἀποκαλύπτει τὴν ἐκπληκτικὴ, τῆς ποικιλομορφία. Πόσο, ὅμως, διαπλέκονται ποικιλομορφία καί ὁμοιογένεια, κυρίαρχες τάσεις κοινωνικοῦ μετασχηματισμοῦ καί ποικίλες στρατηγικὲς τῶν ἀτόμων καί τῶν ὁμάδων. (σ. 12)

ΘΟΔΩΡΗΣ ΣΠΥΡΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιά τὸ ἱστορικὸ τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν, βλ. σσ. 13-14, στμ. 1-3.

2. Γιά τίς ἔρευνες στὴν ἀγροτικὴ Ἑλλάδα, βλ. St. Damianakos. *Le paysan grec. Defis et adaptations face a la societe moderne*, Παρίσι, L' Harmattan, 1996.

3. Β. Νιτσιάκος, «Ἀντί εἰσαγωγῆς», στό *Οἱ ὄρεινές κοινότητες τῆς Βόρειας Πίνδου*, Ἀθήνα, Πλέθρον, 1994, σσ. 15-35.

4. Αὐτόθι. Γιά μιά ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακὲς κοινωνικὲς δομές*, Ἀθήνα 1991. Ἐπίσης, γιά τὴν κριτικὴ στό μοντέλο τοῦ ἀγροτοαστικοῦ συνεχοῦς, βλ. R. Pahl. «The rural urban continuum». *Sociologia Ruralis*, 6(1996), σσ. 299-327.

5. E. Friedl. «Lagging Emulation in

Post-Peasant Society. A Greek case», στο *American Anthropologist*, τεύ. 3, 1966, σσ. 569-586.

6. Βλ. Ἐνδεικτικὰ, W. M. Leake. *Travels in northern Greece*, τ. 13, Λονδῖνο 1835. Ἐπίσης, Νικόλαος Κατομούλης, *Ἐνθιμήματα Στρατιωτικὰ τῆς ἐπανάστασης τῶν Ἑλλήνων*, Ἀθήνα 1939, τ. Α'.

7. Γιά τὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκιακῆς ὑφαντουργίας στό ὄρεινὸ χῶρο, βλ. Β. Ρόκου, *Ἰφαντικὴ οἰκιακὴ εἰστοχία. Μέτρησι 18ος-20ός αἰῶνες*, Ἀθήνα 1994.

8. Βλ., ἐπίσης, Β. Αὐδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990. Ὁψεις τῆς μεταβολῆς μιᾶς ἐπαρχιακῆς πόλης*, διδακτορικὴ διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, 1991.

9. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιά τὴ

δυσκολία γεωγραφικού προσδιορισμού της κοινότητας αποτελούν οι περιπτώσεις των νομαδικών κοινοτήτων. Για τη σχέση εδαφικότητας και κοινότητας, βλ. M. Godelier, *L'ideel et le materiel*, Παρίσι 1984.

10. Μ. Κουρούκλη, «Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα θέματα*, 2(1983), σσ. 83-90.

11. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η πρώτη ανθρωπολογική έρευνα στην Ελλάδα για τους Σαρακατσάνους στο Ζαγόρι. J. Campbell, *Honour, family and patronage*, Όξφόρδη 1964.

12. Σχετικά με το έργο του Κ. Καραβίδα, βλ. Άγροτικά, Άθήνα 1978. Μία πολύπλευρη προσέγγιση του έργου του, στο Μ. Κομνηνού, Ε. Παπαταξιάρχης (έπιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, Άθήνα 1990.

13. Σχετικά με τις κατευθύνσεις της ανθρωπολογικής έρευνας, βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Για την ανθρωπολογία σήμερα. Θέσεις, άμφισβητήσεις, αναθεωρήσεις», *Διαβάζω*, 323(1993), σσ. 36-43.

14. Α. Μπακαλάκη, «Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας», *αυτόθι*, σσ. 52-58.

15. Βλ. σχετικά, Β. Νιτσιάκος, «Αντί εισαγωγής», *δ.π.*

16. *Αυτόθι*.

17. Για το «ήθικό» περιεχόμενο της συγγένειας, βλ. M. Bloch. «The long term and the sort term: The economic and political significance of the morality of kinship», στο J. Goody (έπιμ.), *The character of kinship*, Καμπριτζ 1973, σσ. 75-87.

18. Για τη λειτουργία των σχέσεων συγγένειας ως σχέσεων παραγωγής, βλ. M. Godelier, *Μαρξιστικοί όριζοντες στην κοινωνική ανθρωπολογία*, Άθήνα 1988, τ. I-II.

19. Για το λόγο αυτό, πιστεύουμε ότι

είναι χρήσιμη μία συγκριτική ανάγκωση της εισαγωγής του Στ. Δαμιανιάκου στο βιβλίο αυτό και της αντίστοιχης του Β. Νιτσιάκου στο *Οι όρεινες κοινότητες*, *δ.π.*, όπου επιχειρείται ο προσδιορισμός της έννοιας «κοινότητα».

20. Για μία συνολικότερη προσέγγιση των διαδικασιών αυτών, βλ. Στ. Δαμιανιάκος (έπιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην άγροτική Ελλάδα*, Άθήνα, ΕΚΚΕ, 1987.

21. Ε. Παπαταξιάρχης, «Τό παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας», στο Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλης (έπιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν*, Άθήνα 1993.

22. Ως τέτοια μπορούν να θεωρηθούν τα μοντέλα που χρησιμοποιούν δομολειτουργιστές ανθρωπολόγοι του ελληνικού χώρου.

23. M. Godelier, *Η θεωρία της μετάβασης στον Μάρξ*, Άθήνα 1987.

24. Για την κοινότητα ως σύμβολο, βλ. A. P. Gohen, *The symbolic construction of community*, Λονδίνο 1985.

25. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας φαίνεται να άσκει κριτική στη θεωρία των επιβιωμάτων που εισήγαξαν στην ανθρωπολογία οι όπαδοί της θεωρίας της εξέλιξης και άσπαστρε η πλειοψηφία των πρώτων Έλλήνων λαογράφων. Για μία συνολική παρουσίαση της θεωρίας του εξελικτισμού, βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Άθήνα 1977.

26. Για την πολυαπασχόληση στον άγροτικό χώρο, βλ. Στ. Δαμιανιάκος, «Μορφές πολυάραστηριότητας στην ελληνική ύπαιθρο», στο *Πολυάραστηριότητα και άγροτική ανάπτυξη*, Πρακτικά συμποσίου, ύπουργείο Γεωργίας, Άθήνα 1986. Άκόμα, Α. Μωυσίδης, *Οόιογενειακή γεωργία και αξιοποίηση παραγωγικών πόρων*, Άθήνα 1994.

27. Για τους λόγους που οδηγούν στην παρακμή της κτηνοτροφίας, βλ. M. Sivi-
gnon, *Θεσσαλία. Γεωγραφική ανάλυση μιας*
έλληνικής περιφέρειας, Αθήνα 1992· επίσης,
V. Nitsiakos, *A vlach pastoral community*
in Greece. The effects of its incorporation
into the national economy and society, διδα-
κτορική διατριβή, Καμπριτζ 1985.

28. Η διάκριση αυτή θα μπορούσε να
αναχθεί, ακόμη, στη σύζηση, σχετικά με
τό τί είναι η κοινωνική δομή, ανάμεσα στον
C. Levis-Strauss και τον A. R Radcliffe-
Brown. Βλ. σχετικά, M. Godelier, *Μαρξί-*
στικοί όριζοντες, *ό.π.*, σ. 106 κ.ά.